

УДК: 338.2

Гриценко А.А., член-кореспондент НАН України
заступник директора
Інституту економіки та прогнозування НАН України

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

Розкрито особливості пройденого економікою України шляху за часів незалежності, чинники, що їх зумовили, необхідність наповнення ідеї незалежності позитивними здобутками розкриття і реалізації внутрішніх потенцій України і переходу до інклюзивного розвитку.

К л ю ч о в і с л о в а : незалежність, сумісно-розділена праця, загальноісторична логіка, інверсійний тип ринкових трансформацій, економічний суверенітет, конкурентоспроможність, фрагментарна і системна інклюзивність, соціальна виключеність, прекаризація, інклюзивний розвиток.

JEL: A13

25 років незалежній Україні – це одночасно мить, якщо ці роки розглядати з точки зору історії людства, в якій змінюються епохи, виникають і зникають держави та цивілізації, і досить солідний строк з точки зору життя окремої людини або покоління. За цей час економіка може зрости більш ніж у 15 разів, суттєво покращитися життя людей, як у Китаї, а може впасти більш ніж на третину, як в Україні. Українська економіка продемонструвала справжнє "економічне диво" у негативному сенсі. В історії ще не було такого випадку, коли б країна, яка входила за рівнем індустріального розвитку в першу десятку країн, через двадцять п'ять років втратила значну частину свого промислового потенціалу, понад третину ВВП, що є одним з найгірших у світі результатів економічної динаміки за цей період, і увійшла в число найбільш бідніших країн Європи. Як це сталося? Цей "досвід" необхідно вивчати, щоб уникнути будь-якого його повторення.

На жаль, в Україні не існує суспільного запиту на те, щоб на теоретичному рівні розібратися в тому, що сталося в країні. Не просто знати перелік фактів і подій, шукати відповідальних і винних, а саме розуміти логіку всього процесу. Відсутність такого суспільного запиту також потребує пояснення.

Зрозуміти логіку історичного руху українського суспільства на сучасному етапі (період незалежності: 1991 р. – до сьогодні) можна лише на основі логіко-історичної методології, яка і є адекватною вирішенню саме такого завдання. Ця методологія передбачає врахування, по-перше, загальної логіки розвитку суспільства, по-друге, особливостей історичної епохи, в якій відбуваються події, і, по-третє, специфіки конкретного історичного періоду або моменту. Тільки поєднання цих трьох складових дає можливість цілісно відтворити специфічну логіку специфічного предмета, яким в цьому дослідженні є Україна часів незалежності.

Україна в тому форматі, в якому вона існувала напередодні проголошення незалежності, є продуктом світової історії. Не тільки в тому сенсі, що світова історія розвивається через усі свої просторово-часові фрагменти, а й у тому, що

всі істотні характеристики України виникли в результаті розгортання боротьби навколо осьової лінії історії. Ця лінія починається з сумісно-розділеної праці як вихідного економічного відношення (що породжує, з одного боку, людину як суспільну істоту, а з іншого – суспільство як форму об'єднання людей) і розгортається в процесі їх історичного розвитку¹. Це проявляється в розгалуженні осьової лінії таким чином, що сторона роздільності через розподіл і обособлення різних видів праці розвивається у ринкову економіку, а сторона сумісності через координацію і управління розвивається в інститут держави (лінія: ринкова економіка – держава). При цьому кожна зі сторін, обособлюючись, включає свою протилежність. Чим більший розподіл праці і, відповідно, її приватний характер, тим більшим є її усуспільнення. І чим більше розвинений інститут держави, тим більш повною мірою він втілює інтереси людей (лінія: суспільство – держава). Ці дві лінії (ринкова економіка – держава і суспільство – держава) через спільну ланку з'єднуються у трикутник: суспільство – держава – економіка. Кожна з цих сторін опосередковує іншу, але основою трикутника є економіка, бо саме в ній сумісно-розділена праця породжує розвиток як суспільства, так і держави. Тому саме ці взаємовідносини стають предметом досліджень, які ставлять завдання дати системну відповідь на сучасні проблеми [3, 4]. На початку ХХ ст. розвиток сумісно-розділеної праці дійшов до такого рівня, коли сторона роздільності, представлена уречевленою і накопиченою працею у формі приватної власності, вступила у розгорнуту антагоністичну суперечність з іншою стороною – усуспільненою працею, що не мала своєї адекватної форми – суспільної власності. Ця суперечність виражалася через антагонізм суб'єктів капіталу і найманої праці, класу капіталістів і класу найманих робітників. Вона здійснилася і розв'язалася шляхом переходу на новий рівень. Подібним чином узагалі розв'язуються усі фундаментальні суперечності. К.Маркс, наприклад, аналізуючи внутрішні суперечності товару, пише, що "розвиток товару не знімає цих суперечностей, а створює форму для їх руху. Таким є взагалі той метод, за допомогою якого розв'язуються дійсні суперечності. Так, наприклад, у тому, що одне тіло безперервно падає на інше й безперервно ж віддаляється від останнього, полягає суперечність. Еліпсис є однією з форм руху, в якій ця суперечність одночасно і здійснюється і розв'язується" [5].

Внутрішня суперечність сумісно-розділеної праці, найбільш розвиненою формою якої на початку ХХ ст. була суперечність між приватною власністю (сторона роздільності) й усуспільненою працею (сторона сумісності) в середині капіталу (капіталістичного способу господарювання), вийшла на новий рівень – вона перетворилась на суперечність між двома світовими системами: капіталізмом

¹ Це положення доведено і теоретично, і практично. У сліпоглухонімих від народження дітей зазвичай не формується людська психіка, свідомість і людські здібності. Вони не входять у людський світ. Але експерименти, поставлені О.Мещеряковим та І.Соколянським і теоретично осмислені Е.Ільєнковим, показали, що, базуючись на методології сумісно-розділеної діяльності, у таких дітей можливо сформувати людську свідомість і розум [1]. Їх вихованці навіть стали вченими і захистили дисертації. Це і є практичним доказом положення про сумісно-розділену діяльність як форму породження людини. Правда, у цьому випадку є вихователь, який уже володіє всіма людськими здібностями і за допомогою сумісно-розділеної діяльності вводить дитину у людський світ, а у світовій історії суб'єктів, які б володіли уже сформованими здібностями, не було. Ці здібності виникали разом із суб'єктами в самому процесі сумісно-розділеної праці, яка і була першою історичною формою сумісно-розділеної діяльності [2].

(втіленням панування роздільності, приватних засад) і соціалізмом (втіленням пануванням сумісних, суспільних засад). Зрозуміло, що панування певних засад у кожній системі не виключало, а включало в себе існування протилежних відносин, але в залежній формі. Так, в умовах капіталізму, заснованому на приватних засадах, розвивались процеси соціалізації економіки (пенсійні системи, соціальне страхування, концепції людських відносин у менеджменті тощо), а в умовах соціалізму, заснованого на суспільних засадах, розвивались товарно-грошові відносини, що втілюють засади роздільності та обособленості.

Уся історія ХХ ст. має своєю осью лінією боротьбу двох систем, яка велася в різних політичних, економічних, науково-технічних, військових та інших формах і впливала на кожну із систем: капітал дедалі більше включав у себе соціалізацію, а соціалізм дедалі більше допускав розвиток товарно-грошових відносин, які вели до капіталу. Цей процес на рубежі ХХ і ХХІ ст. вийшов на ще вищий рівень. Із розпадом СРСР і соціалістичної системи суперечність між капіталізацією і соціалізацією стала внутрішньою проблемою глобальної системи, а провідна роль дістається суперечності між глобалізацією, яка розвивається з боку сумісності й реалізується насамперед через інформаційно-технологічні та фінансово-економічні механізми, і локалізацією, яка розвивається з боку роздільності й реалізується через просторово-територіальні форми. Інституційною формою укорінення глобалізації є зростання ролі транснаціональних корпорацій, а інституційною формою укорінення локалізації є посилення значення організаційно-економічних структур, які базуються на певній території, і послаблення ролі територіально-державних утворень, що може бути кваліфіковано як криза національних держав.

У цій загальній логіці світового розвитку Україна мала свою історичну траєкторію. З виникненням соціалістичної країни (СРСР) її стержневою проблемою стала індустріалізація, без проведення якої було неможливо зберегти новий суспільний лад. За короткий строк таку індустріалізацію у переважно аграрній країні можна було здійснити лише за рахунок аграрного сектора. Україна стала ключовим осередком промислового розвитку. Це, з одного боку, героїчна історія індустріалізації, а з іншого – трагедія людських втрат і голодомору. Це нерозривні сторони однієї й тієї ж історії, які не можна зрозуміти, відділивши їх одна від одної.

Подальший економічний розвиток, перетворення України в одну із самих індустріалізованих країн також пов'язаний з боротьбою двох соціально-економічних систем. Цим же пояснюється і значна частка військово-промислового комплексу в економіці України.

Розпад СРСР і соціалістичної системи став фактичним переглядом результатів другої світової війни. Зникли цілі держави (СРСР, НДР, Югославія, Чехословаччина), порушено баланс і правову основу, що склалася як кінцевий результат другої світової війни. Зрозуміло, що ці тріщини мають невідворотну тенденцію розповзатися далі. Так і сталося. І процес цей не завершено. Було би нелогічно, якби Україна, увесь час перебуваючи на осі світової історії, не відчула би пов'язаних із цим проблем. І в новітній час Україна знову опинилася на вістрі європейської та євразійської інтеграції, що суттєво вплинуло на розвиток подій.

Такою є загальноісторична логіка розвитку, всередині якої Україна, проголосивши незалежність, стала вирішувати свої завдання. Поняття незалеж-

ності має внутрішню діалектику. Тільки в першому кроці воно є адекватним і виконує позитивну роль. А далі перетворюється на абстрактний момент, за яким може ховатися викривлене відображення реальності. Незалежність з'являється як перше заперечення залежності, тому вона виходить із залежності, відштовхується від неї, несе в собі її характеристики і риси. Інакше кажучи, незалежність сама є залежною від залежності.

Це не є чисто логічною конструкцією. Вона віддзеркалює структуру реальності і практичної діяльності. І в економіці, і в політиці, і в ідеології та культурі українська специфіка виявляється спершу через заперечення (єдиного господарського комплексу СРСР через розрив багатьох визначальних господарських зв'язків, політичної структури, ідеологічних установок і культурних стереотипів Радянського Союзу шляхом відмови від них). Це є необхідною, але лише першою, перехідною ланкою у русі до нового суспільства.

Затриматись у цій ланці – значить, втратити власне позитивний рух, перетворити незалежність у формальний лозунг, за яким криється зовсім інша реальність. На жаль, Україна загрузла у цій ланці. Вона не створила свого цілісного, збалансованого народногосподарського комплексу, інтегрованого у глобальний економічний простір на рівноправних еквівалентних засадах обміну, а пристосувалася до світової економіки як сировинний придаток, не вибудувала адекватну реальному стану суспільства політичну систему і відповідний світогляд. Галузева структура економіки за 25 років значно погіршилася, суспільство суттєво розшарувалося за доходами і статками, суспільна свідомість фрагментувалася, суперечності в усіх сферах набули гострого характеру. Замість розгортання в економіці і суспільстві власних потенцій України робився наголос на незалежності. Не дивно, що бестселером стала книга "Україна – не Росія", а не книги з назвою "Що таке Україна?", або "Якою ми бачимо Україну", чи "Нова Україна". Це може здатися маленьким нюансом, не вартим уваги. Але це такий нюанс, який віддзеркалює підсвідоме, що управляє поведінкою більш ґрунтовно, ніж свідоме.

Могло би здатися, що у політичній сфері відбулися докорінні зміни, адже розподіл влади, парламент, Президент, уряд, багатопартійна система, демократичні вибори та ін. суттєво відрізняють політичну систему України від СРСР і УРСР. Дійсно, з формальної точки зору це так. Але, якщо проаналізувати, як реально (а не за формальними процедурами) здійснюється влада, то побачимо, що її прихована, але реальна структура є зовсім іншою. Чи не ухвалює український парламент досить часто рішення, які були вироблені зовсім не ним, а у вузькому колі на неформальній основі владними особами (деякі з яких навіть не мають формальних повноважень)? І чи відрізняється це реально від рішень Політбюро ЦК КПРС, які також мали неформальний характер, бо стосувалися не власне партії, а всіх сторін життя суспільства? Різниця є, але вона багато в чому має формальний, а не реальний характер.

Незалежність у сучасних умовах не може бути головним підґрунтям держави, вона є лише одним із завдань перехідного періоду. Незалежність, що виникає в результаті першого, простого заперечення залежності, є формальною, не наповненою власним змістом. І тільки друге заперечення залежності, яке безпосередньо заперечує і саму незалежність, є перехід до свободи. Свобода повертається до залежності, але не до зовнішньої, а до внутрішньої, до

залежності від власної суті і потреб, від необхідності виявлення і реалізації потенціалу суспільства і його громадян. Така свобода означає відповідальність за власну діяльність та її результати. Тому саме свобода в усіх її суспільних і людських проявах (економічних, політичних, юридичних, моральних тощо) може і має стати надійною основою держави.

Відносини залежності і незалежності мають діалектичний і дуже складний характер. Власне людина і суспільство виникають із відносин взаємозалежності у процесі сумісно-розділеної діяльності. Де зникає взаємозалежність людей, зникає і суспільство. Що може означати незалежність щойно народженої дитини від своєї матері і батьків, суспільства в цілому? Смерть або тваринне існування. Коли людина вперше замислюється про свою свободу, то її думки оформлені якоюсь мовою, вона є дитиною своїх батьків, має певні статки і можливості. Її ніхто не запитував, хоче вона з'явитися на світ чи ні. Вона не здійснювала вільний вибір батьків тощо.

Навіть під час первісного полювання загонщик дичини і той, хто її вбиває, є взаємозалежними. Весь прогрес суспільства базується на поглибленні розподілу праці та її кооперуванні, а значить – на посиленні взаємозалежності людей. Глобалізація ще більше посилює цей процес. Взаємозалежними є не тільки люди, а й усі їх об'єднання, держави, економічні, політичні та інші структури. І ця взаємозалежність є елементом їх добробуту та розвитку. З урахуванням цих обставин незалежність може мати раціональний зміст тільки як необхідний перехідний момент до реальної свободи.

В економічній сфері конкретним виразом економічної свободи є економічний суверенітет. У світовій літературі він досліджується досить давно, і актуальність цієї проблеми зростає [6]. Активні дискусії з цієї проблематики ведуться й в Україні [7]. Зараз питання економічного суверенітету набувають гострого економіко-політичного звучання через проблематику євроінтеграції, відносин з Росією, США, міжнародними економічними організаціями, національної безпеки в економічній сфері, збереженням національного контролю над банківською системою тощо.

Суверенітет органічно пов'язаний із суб'єктністю і насамперед означає право на цілепокладання і здатність приймати рішення. Але рішення можуть бути вимушені, прийняті під тиском, що одразу заперечує суверенність, яка має ознаку верховенства і невідчужуваності. Тому рішення повинні спиратися на вільний вибір із альтернативних варіантів. Якщо немає альтернативи, то суверенність вибору або відсутня, або є латентною, такою, що не має власних проявів.

Але й цього для суверенності недостатньо. Суверенне рішення повинно виражати власні інтереси суб'єкта відповідно до його суті. Держава може через різні причини (недостатнє розуміння, особисту зацікавленість владних осіб та ін.) приймати рішення, що не віддзеркалюють інтереси всього суспільства і держави як їх представника. В цьому випадку рішення суб'єкта (держави) не виражають по суті його власних інтересів. Тому вони не є суверенними. Суверенність поєднує інтерес і мету діяльності суб'єкта. Метою є реалізація власного інтересу, на це направлена діяльність і тому це є її об'єктом. Рух об'єкта і діяльність суб'єкта у цьому процесі співпадають. Це є важливою характерною ознакою суверенітету.

Складним є питання щодо власного інтересу. Адже він не задається відкрито і явно. Його необхідно зрозуміти на основі пізнання суті суб'єкта. Суб'єкт може не розуміти власного інтересу, або мати про нього викривлене уявлення. Об'єктивний інтерес школяра полягає в тому, щоб якомога краще вчитися, але школяр не завжди це усвідомлює. Щоб відповісти на питання, в чому полягають власні інтереси України, необхідно знати, що таке Україна, як вона виникла, розвивалася, в чому її характерні особливості, яке місце вона займає в природному, соціальному, духовному просторі, в історичному середовищі, в якому існує, які її власні об'єктивні потенції і тенденції розвитку, як вони співвідносяться зі світовими тенденціями і як реалізувати свій інтерес у всій сукупності цих обставин. Вирішити таке завдання може тільки еліта суспільства. В економічній сфері – економічна еліта. Тому суверенність держави не може реалізуватися без еліти.

Звичайно, можна собі придумати Україну, якої в реальному житті не існує, і наполегливо працювати на реалізацію інтересів цієї невірно зрозумілої України. І тоді найщиріші бажання і віддані дії можуть наносити Україні таку шкоду, якої не спричиняли навіть дії відкритих ворогів. В історії України таке присутнє.

Але прийняття суверенного рішення без його практичного втілення може означати лише формальний суверенітет. Реальний суверенітет включає єдність вольових і практичних дій з реалізації власного інтересу. Практична реалізація такого підходу, який враховує взаємозалежність країн, власний інтерес суб'єкта, об'єктивні умови його здійснення в певних історичних та інституційних умовах, діалектично співпадає з вирішенням завдань підвищення національної конкурентоспроможності економіки. Чим вища конкурентоспроможність, тим більшою є економічна свобода держави і тим повніше може бути реалізовано економічний суверенітет.

На зв'язок суверенітету і національної конкурентоспроможності звернули увагу Я.Жаліло та Д.Покришка: "У забезпеченні практичної реалізації державного суверенітету пріоритетами стають зміцнення національної конкурентоспроможності та забезпечення економічної безпеки країни в умовах збільшення відкритості економіки" [7]. Індекс глобальної конкурентоспроможності включає цілу низку факторів, які віддзеркалюють розвиток економіки, державних і суспільних інститутів, інфраструктури, охорони здоров'я, освіти тощо. Це є, по суті, комплексна оцінка рівня суспільно-економічного розвитку країни у співвідношенні з іншими країнами. Вона розкриває реальні можливості країни, а, значить, і межі її суверенітету. На жаль, конкурентоспроможність економіки України є дуже низькою. Вона зараз займає 79 місце серед 140 країн за загальним індексом конкурентоспроможності. За інституційним розвитком – 130, за показниками макроекономічного середовища – 134, за розвитком фінансового ринку – 121 місце. Дещо вищими є показники ринку праці – 56, здоров'я і початкової освіти – 45, вищої освіти – 34 місце, але це більше здобутки минулого, ніж досягнення сучасного.

Як же сталося так, що будували, як записано в Конституції України, суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу, а отримали повну протилежність – державу, залежну в політичному і фінансово-економічному плані від зовнішніх сил, олігархічну, з глибокою соціальною нерівністю, корумпованою судовою системою і правовою беззахисністю слабших?

Україна від самого початку здобуття незалежності потрапила в складну ситуацію, яка до того ж не була адекватно усвідомлена. Об'єктивні труднощі полягали перш за все в тому, що наша країна була глибоко інтегрована у народногосподарський комплекс СРСР, який значною мірою був мілітаризованим. Розрив міжгосподарських зв'язків з підприємствами Росії, пов'язаний з тим, що кожна з колишніх республік стала будувати свої народногосподарські комплекси, для України був болючішим, ніж для інших республік. Цей процес відбувався одночасно з переводом економік на ринкові засади. На той час і в Росії, і в Україні взяли гору ліберальні підходи, які підтримували міжнародні організації. Росія лібералізувала ціни, що призвело до гіперінфляції, й Україна ще не мала можливостей протистояти цьому. Бракувало також національних кадрів, які б мали достатні знання і досвід роботи в ринковій економіці. Способи мислення політиків, суб'єктів господарювання і громадян сформувалися у директивно-плановій економіці, мали здебільшого лінійний характер і на їх основі було не під силу опанувати всю складність і нелінійний характер перехідних процесів.

Суттєве значення мало нерозуміння того, що перехід до ринкової економіки – це не тільки зміна механізму функціонування економіки, а й зміна у розміщенні продуктивних сил. Це одна з найважливіших обставин, яка зумовила тривалість трансформаційної кризи в Україні (майже десять років). У ринковій економіці різні виробництва, міста і села часто виникають у зовсім інших місцях, ніж у директивно-плановій економіці. Тому багато директорів заводів, які зраділи приватизації і самостійності підприємств, розраховуючи розгорнути виробництва, незабаром з'ясували, що їх підприємства в цьому місці і з такою продукцією в ринковій економіці взагалі не потрібні. Для того щоб привести розміщення матеріальних і трудових ресурсів у відповідність з ринковими законами, потрібен тривалий час.

Ще одна, не менш важлива, але зовсім не усвідомлена і не врахована у практиці обставина полягає в тому, що Україна здійснювала ринкову трансформацію не класичного, а інверсійного типу. У класичному варіанті формування ринкової економіки відбувалося разом із індустріальним розвитком. Воно йшло від дрібної приватної власності до більшої, від вільної конкуренції до утворення монополій і різноманіття ринкових структур, від вільного ціноутворення до включення механізмів державного регулювання. У ринковій трансформації інверсійного типу все відбувалося в зворотному порядку (індустріальне виробництво, сформоване на базі планової системи, вже існувало, а ринкової економіки ще не було): вона формувалася, переходячи від панування державної власності до приватної і різноманіття форм власності, від директивного планування до розвитку конкуренції, від державного планування цін до вільного ціноутворення. Порядок і, отже, зміст економічних перетворень в класичному та інверсійному типах ринкової трансформації були абсолютно різні. Але до нас приїжджали іноземні фахівці й давали рекомендації класичного типу, яких ми мали незмінно дотримуватися. А якщо рекомендації даються, відштовхуючись від одного змісту ринкових трансформацій, а реальні трансформації йдуть у протилежному порядку і мають інший зміст, то який результат матимемо? Природно, протилежний очікуваному. Так і вийшло.

Інверсійний тип ринкової трансформації і панування ліберальних підходів, які орієнтуються на саморегулювання ринкової економіки, з'єднані з глобалізаці-

єю, в умовах істотно нижчого рівня економічного розвитку (Україна у разі відстає від розвинених країн за рівнем продуктивності праці й у разі перевищує їх за рівнем ресурсомісткості ВВП) неминуче призводить до того, що країна на основі ринкових законів пристосовується до різних фрагментів світової економіки як сировинний придаток промислово-аграрного типу (переважає експорт металу, продуктів хімічної промисловості, зерна і технічних культур). При цьому внутрішній ринок залишається несформованим, а його подальше розширення, засноване на імпорті продукції більш високого технологічного рівня, і збільшення експорту сировини означає розширене відтворення сформованих диспропорцій. У цьому полягає базова деструкція української економіки, яка відтворюється в розширеному масштабі. В таких умовах економічне зростання призводить до поглиблення диспропорцій, що неминуче закінчується кризою, пусковим механізмом якого закономірно стає дефіцит платіжного балансу, що досить чітко продемонстровано всіма кризами в Україні. При цьому базисною підставою є зростання дефіциту торгового балансу і поточного рахунку, який в умовах економічного зростання може певний час перекиватися рахунком операцій з капіталом і фінансових операцій, що має набагато більшу мобільність порівняно з торговим балансом і в критичний момент різко скорочується.

Але хіба держава, знаючи про таку логіку, не могла би впливати на ці процеси, сприяючи усуненню базових деформацій? Адже у неї цілий арсенал економічних інструментів. Звичайно, могла. Та для цього вона повинна представляти інтереси всього суспільства як єдиного цілого, мати досвідчені, кваліфіковані кадри, здатні самостійно аналізувати ситуацію і пропонувати адекватні рішення. Всього цього не було. В результаті ваучерної приватизації, що базується не на накопиченні власності в результаті відтворювальних процесів, а на її перерозподілі, економічна влада сконцентрувалася у невеликій групі осіб, які її використовували для оволодіння політичною владою і перетворилися на олігархів, які паразитують на системі власність-влада. Інша частина суспільства виявилася без власності та влади, з низькими доходами і нездатною вплинути на ситуацію.

У таких умовах держава стає інструментом олігархічних груп, які реалізують за допомогою державного апарату свої приватні інтереси і ведуть постійну боротьбу з іншими групами за власність і контроль над фінансовими потоками. Держава виявляється приватизованою, а демократія (за відсутності середнього класу, який представляє більшість населення) – засобом захоплення влади тими, хто має фінансові, організаційні та інформаційні ресурси. В результаті поряд із демонстративним багатством, представленим розкішними замками поруч з великими містами, супердорогими автомобілями і розкішним життям олігархату межує злиденність, неможливість забезпечити навіть просто нормальне харчування для значної частини населення. За кількістю мільярдів на 100 млрд дол. ВВП Україна 2012 р. була першою країною у світі, випереджаючи як розвинені країни зі збалансованою соціальною структурою (наприклад, Швейцарію – майже удвічі, Велику Британію – більш ніж утричі, США – більш ніж удвічі), так і країни з істотним соціальним розшаруванням (наприклад, Бразилію, Індію – більш ніж у 2 рази, Росію – на 15%) [8].

Природно, що в таких умовах держава не може регулювати економіку в інтересах суспільства. Реформістська риторика звучить безперервно, планів

багато, політичні шоу – улюблений засіб політиків і населення випускати пар і скидати взаємний стрес. Ну а якщо вже зовсім "закипає", то є Майдан – організаційно і фінансово відпрацьований інститут спрямування народного невдоволення, прагнень до кращого життя, нарешті, гніву, в потрібне, як не дивно, для олігархічних структур русло. При цьому боротьба між олігархами триває навіть у "моменти кипіння" за вплив і акумуляцію енергії Майдану в потрібному напрямі, що іноді призводить до втрати контролю над ситуацією.

Новоутворена в результаті негативного відбору псевдоеліта (нагорі виявилися ті, хто був націлений на збагачення будь-якими засобами, діючи поза правовим полем, ігноруючи і порушуючи закони, купуючи посади і владу) неспроможна самостійно подолати свій "первородний гріх" і перейти до нормальних способів ведення бізнесу і політичної діяльності, які здаються їй нудними і малоефективними. Природно, на еліту, яка представляє успішних людей, орієнтуються інші (в тому числі і перш за все молодь), які бажають стати багатими і процвітаючими, переймаючи у них поведінкові навички і життєвий уклад. А ті, хто націлений на дотримання закону і чесний бізнес, залишаються на периферії господарського життя або змушені шукати щастя за кордоном.

Ця логіка деградації так чи інакше визначає рух усіх елементів системи. Освіта, наприклад, зведена до вивчення функціональних підходів, які навчають, як чинити в конкретних стандартних ситуаціях, але не вчать мислити. А ситуація в суспільстві та економіці змінюється істотно, і для її розуміння необхідна не просто сума знань та інформація, а вміння розрізняти видиме і дійсне, бачити за зовнішніми формами сутність, відтворювати в мисленні цілісний об'єкт, а не його окремі фрагменти. Але цьому не вчать. Тому в оцінках переважають почуття, емоції, думки, стереотипи, забобони, суб'єктивні переваги, точки зору, що визначаються "місцем сидіння" (конус виглядає, як відомо, знизу – як коло, збоку – як трикутник, можна скільки завгодно відстоювати на достатніх підставах свою точку зору, що однаковою мірою є правильною і неправильною, знову ж таки – з якої точки зору подивитися). Потрібні не точки зору, а відтворення реального образу предмета в його русі, зміні та розвитку.

Таким чином, те, що відбулося в Україні, має свою досить жорстку логіку. Звичайно, завжди можна було вказати спосіб, який дав би можливість уникнути негативного розвитку подій. І такі пропозиції завжди були. На інверсійний характер економічних перетворень автор цієї статті звертав увагу ще на початку 1990-х років [9], про це говорилося на конференціях за участю Президента України. На негативні наслідки вибраного шляху приватизації, як і на багато інших негативних моментів, неодноразово звертали увагу вчені-економісти. Взагалі було досить багато слухних думок і пропозицій, але зразу ж з'ясовувалося, що немає суб'єктів, зацікавлених в них і здатних їх реалізувати, і, навпаки, були досить впливові суб'єкти, незацікавлені в такому розвитку подій. Це також об'єктивно-суб'єктивна обставина.

Особливу роль у таких кризових ситуаціях належить еліті. Вона є мозком суспільного тіла, і їй належить вирішальна роль у визначенні шляхів розвитку суспільства. Українська еліта навіть у радянські часи була розколотою. Переважна її частина була інтегрована у радянську систему і відіграла значну роль у економічному, соціальному і духовно-культурному розвитку суспільства, в тому числі й України. Інша частина була налаштована опозиційно, але

не мала можливості виступати відкрито. Її опозиційність природно була спрямована проти всього радянського і російського як основного джерела пригнічення, чого в умовах глобалізованого світу замало для розв'язання існуючих суперечностей і забезпечення сучасних трансформацій. І коли ситуація докорінно змінилася, їй не вдалося вийти з протореної колії і запропонувати адекватні українським реаліям шляхи розвитку суспільства. А в умовах зростаючої конфліктності саме на цій основі розвинувся до того ж ще й радикалізм.

Для того щоб змінити ситуацію, необхідно, по-перше, розуміння сутності того, що відбувалося і відбувається, по-друге, наявність реального суб'єкта, який об'єктивно зацікавлений у змінах і має достатній ресурс для цього, по-третє, поєднання знання і перетворювальної сили суб'єкта у процесі реформування. На жаль, жодна з цих умов достатньою мірою не присутня в українському суспільстві. Тому реформи йдуть як прийдеться, а їх результати суперечливі та мають загальний негативний баланс.

На сучасному етапі розвитку суспільства актуалізується значення фундаментальних проблем людства, які виникли з самого початку його існування. Так, у первісних племен найважливішим багатством був суспільний зв'язок, включеність індивіда в общину. Вигнання з общини було рівнозначне смертному вироку. Тотожність і відмінність сумісності та роздільності тут не опосередковувалися більш складними відносинами. *Спільна* праця означала, що кожний індивід виконує лише її *окрему частину*. І навпаки. В подальшій історії співвідношення сумісності та роздільності опосередковувалося іншими, перетвореними формами, виступаючи як співвідношення ринку і держави, капіталізації і соціалізації, лібералізму і соціалізму, глобалізації і локалізації. Зараз відбувається повернення до вихідних відносин на новій основі (закон заперечення заперечення). Включеність людей, економічних суб'єктів, держав у глобальні суспільні зв'язки стає для них нагальним питанням буття. Реальний приклад: випускник французького вищого навчального закладу, захистивши дисертацію Phd і залишаючись громадянином Франції, почав працювати за контрактом в Японії, потім працював у Канаді, після цього – у Великій Британії. Це триває вже 15 років. Його робота, заробіток, місце проживання залежать від його включеності у світову наукову спільноту. Виникають питання щодо пенсійного забезпечення, медичного страхування тощо. Очевидно, що національна держава сама не може вирішити цих проблем. Необхідний більш глобальний підхід. Такі підходи вже формуються в Європі.

Така ж ситуація не тільки з фізичними особами, а й з юридичними. У сучасних університетах вчать студенти і працюють викладачі з усього світу, вони фінансуються з різних джерел, де національна держава не відіграє значної ролі. Що важливо для таких університетів? Перш за все, включеність у світові зв'язки і, крім цього, облаштованість місцезнаходження, що залежить від органів місцевого самоврядування (муніципалітетів та ін.). Роль держави в цих відносинах поступово слабшає.

А що важливо для українських гастарбайтерів, які працюють у Європі, Росії та інших країнах? Безумовно, їх включеність у міжнародні відносини, які дають роботу, заробіток, можливість підтримувати сім'ю тощо. Те ж саме важливе для українських IT-фахівців, які заробляють пристойні гроші, працюючи на зарубіжні компанії, не виїжджаючи за межі України. Різниця полягає

лише в тому, що у першому випадку включеність відбувається на низькому технологічному рівні, а у другому – на високому.

Для країн також важливою є включеність у світогосподарські зв'язки. Економічна динаміка української економіки безпосередньо залежить від світової кон'юнктури цін на сировинні товари, від можливостей експорту і його співвідношення з імпортом. Кількісні характеристики включеності української економіки у світову визначають її динаміку. Негативним тут є низькотехнологічність такого включення і недиверсифікованість економіки, але сама включеність є закономірною і невідворотною.

Проте наведені приклади демонструють фрагментарну включеність (інклюзивність), яка має внутрішню суперечність, бо вона виключає з цього відношення інші складові. Тобто фрагментарна включеність має своєю іншою стороною виключеність певних суб'єктів із загальних суспільних зв'язків. Ця сторона також стала особливою проблемою, яка перебуває в полі зору суспільства. Сформулювалося поняття соціальної виключеності, під яким, як правило, "розуміють неспроможність індивіда або групи осіб брати участь у соціальному, культурному та економічному житті суспільства у сфері громадянських прав, ринку праці, суспільних і приватних служб і соціальних мереж. До категорії соціально-виключених груп відносять: дітей-сиріт, бездомних, залежних від наркотиків, людей з психічними розладами, жебраків і т. ін." [10]. Процесом, який заперечує інклюзивність і веде до соціальної виключеності є "прекаризація (від англ. precarious і лат. precarium – сумнівний, небезпечний, ризикований, негарантований, нестабільний, що стоїть на піску) – трудові відносини, які можуть бути розірвані роботодавцем у будь-який час, також дерегуляція трудових відносин і неповноцінна, заземлена правова і соціальна гарантія зайнятості. Це явище охопило значну частину найманих працівників і в зв'язку з цим висловлюється точка зору, що на зміну поняттю "пролетаріат" прийшло нове – "прекариат" [11]. Цей термін було введено в обіг П'єром Бурд'є. Зараз під ним розуміють "соціальний клас, який перебуває на нижній сходинці соціальної ієрархії; характеризується відсутністю соціальних гарантій, єдиним джерелом доходу, соціальною незахищеністю членів класу; прикладом може служити робота і життя в будь-якій країні приїжджих мігрантів"[12].

Таким чином, фрагментарна інклюзивність має свій зворотний бік – соціальну виключеність, а прекаризація є процесом переходу від інклюзивності до виключеності, який розриває природну єдність сумісності і роздільності, що, власне, і формує усі суспільні відносини. Цей розрив природно означає втрату соціальності.

Зважаючи на це, має йтися не про фрагментарну, а про системну інклюзивність, в якій кожний елемент є включеним у загальну систему і реалізує свої власні потенції. Саме в такому напрямі розвивається поняття інклюзивності. Включеність (інклюзивність) є сучасною формою реалізації сумісно-розділених відносин. Вона безпосередньо зв'язує розділене, часткове, приватне із спільним, загальним і суспільним. Цю форму знайдено не теоретично, а практично. Ідея інклюзивності починалася з часткових проблем, наприклад, трансформації загальної освіти таким чином, щоб зробити її доступною для дітей з інвалідністю [13], вирішення проблем включення в суспільство маргінальних верств населення незалежно від статі, віку, національності, сексуальної орієнтації,

фізичної дієздатності та економічного стану [14] та ін. Але згодом такий підхід розширився до рівня проблематики подолання економічної нерівності як у локальних, так і у глобальному вимірах. Світовий банк опублікував "Доповідь про зростання. Стратегії стійкого зростання й інклюзивного розвитку" [15]. Цій проблемі присвячуються міжнародні форуми. Вона покладена в основу стратегій подальшого розвитку країн. Поняття інклюзивності набуває дедалі ширшого і системнішого значення. Так, одне із засідань Боаського азіатського форуму (БАФ) пройшло під девізом "Інклюзивний розвиток: загальна програма і нові виклики". На ньому були обговорені такі питання, як тлумачення поняття інклюзивного розвитку і основні положення чергового п'ятирічного плану соціально-економічного розвитку Китаю. Відмічалось, що "інклюзивний розвиток ...дозволяє всім країнам і регіонам світу користуватися результатами глобалізації, економічної інтеграції та економічного зростання. Для окремо взятого економічного суб'єкта інклюзивний розвиток має на меті максимально створити можливості розвитку і працевлаштування за рахунок високих темпів економічного зростання на поступальній основі, а також забезпечити громадянам рівний доступ до надаваних соціальних гарантій і можливість участі у всіх сферах життєдіяльності країни" [16].

Концепція інклюзивного розвитку розглядається як "вельми успішна спроба осмислення глобального пріоритету як основи плідного і справедливого розвитку держав, які, незважаючи на багаточисельні відмінності, є складовою людської цивілізації на планеті Земля. Цей підхід до глобалізації взяли на озброєння держави БРІКС", які в Декларації свого саміту в китайському місті Санья заявили, що "XXI століття має характеризуватися миром, гармонією, співробітництвом і науково обґрунтованим розвитком" [17].

Проблема інклюзивності присутня в рамках ініціативи Організації економічного співробітництва і розвитку "Нові підходи до економічних викликів", у Програмі ООН, присвяченій цілям розвитку тисячоліття, в інших важливих документах. У найбільш широкому значенні поняття інклюзивного розвитку означає такий розвиток держав у світогосподарських зв'язках, який дає можливість включити в нього і розкрити внутрішній потенціал усіх елементів, усіх суб'єктів соціально-економічної системи країни і забезпечити її збалансованість. Таке широке тлумачення і є адекватним поняттю інклюзивного розвитку як такому. Всі поняття виникають спочатку в окремих сферах, а потім набувають більш широкого і загального значення. Це стосується і грошей, і капіталу, і ренти, і гена, і клітини, і будь-якої іншої категорії. Така загальна закономірність розвитку понять.

Саме така системна інклюзивність необхідна Україні. Йдеться про таке включення нашої країни у світогосподарські зв'язки, яке дає можливість виявити всі її природні, соціальні і культурні переваги, забезпечити стійкий збалансований розвиток, підвищити добробут і якість життя громадян. Саме це і є реальним утвердженням незалежності України, але не як абстрактного образу, а як конкретного розуміння і забезпечення такої політики, що включає вирішення сучасних проблем у загальну логіку світового економічного розвитку.

У сучасних умовах Україна може бути або інклюзивною, або прекаріатною. Інше неможливе. І для того щоб Україна стала прекаріатною, нічого робити не потрібно. Все станеться само собою. А для того щоб зробити її інклюзивною,

потрібно довго, напружено, цілеспрямовано і творчо працювати. Способи досягнення такої мети залежать від пройденого шляху. Зараз уже не можна робити те, що потрібно було робити 25 років тому. І навіть не можна робити те, що було б доцільним 5 років тому. Потрібно робити те, що диктується поєднанням загальної логіки розвитку й особливостями сучасної ситуації. На жаль, в Україні процеси фрагментарної інклюзивності одержали значний розвиток і останнім часом посилюються. Цей процес не може бути зупиненим. Це також означає, що буде посилюватися і його зворотна сторона – прекарізація. В найближче десятиліття Україна постійно перебуватиме на межі соціального конфлікту. Завдання держави у цих умовах подвійне: з одного боку, забезпечити інклюзивність тих груп і прошарків населення, які неминуче випадатимуть із процесу суспільного відтворення, з іншого – забезпечити такий розвиток економічних відносин з іншими країнами, який сприятиме розкриттю внутрішніх потенцій, досягненню внутрішньої збалансованості.

Інструментом вирішення цих завдань насамперед є структурна політика, якій повинна бути підпорядкована фінансова, грошово-кредитна, інноваційна та інші складові політики, а основним шляхом – диверсифікація економіки, подолання її однобокості та диспропорційності. Потрібно буде скористатися не тільки ринковими підходами, а й реципрокними, які не пов'язані з неодмінною ринковою еквівалентністю. В центрі уваги – три групи завдань: вирішення базових проблем життєзабезпечення людей, які залишились невирішеними внаслідок інверсійного характеру ринкових перетворень, – харчування, житло, здоров'я; розвиток інфраструктури (дороги, транспорт, зв'язок); створення умов інноваційного розвитку (освіта, наука, інновації). Є обґрунтовані пропозиції щодо того, як вирішувати ці проблеми. Але, як і раніше, немає реального суб'єкта, зацікавленого в цьому, і політичної волі. Саме тому рух до інклюзивної України потрібно починати з самого початку, з консолідації суспільства на базі ідейної платформи, створення відповідного соціального руху, політичної сили, формування на цій основі політичного суб'єкта, здатного повернути приватизовану державу народові, і виражати загальнонародні, а не приватно-олігархічні інтереси. Цей рух є за своїм змістом ліберально-соціалістичним як політичною формою реалізації сумісно-розділених відносин на сучасному етапі. Маніфест такого руху вже існує [18].

Отже, подальше утвердження незалежності України лежить на шляху її інклюзивного розвитку.

Список використаних джерел

1. *Ильенков Э.В.* Что такое личность [Електронний ресурс] / Э.В. Ильенков. – Доступний з : <http://www.bellabs.ru/Books/Person/Um-2.html>
2. *Гриценко А.* Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание / А. Гриценко. – Saarbrücken/Deutschland : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. – С. 51–53, 110–115.
3. *Гесць В.М.* Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М. Гесць. – К. : НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. – 864 с.
4. *Гринберг Р.С.* Индивидуум & государство: экономическая дилемма / Р.С. Гринберг, А.Я. Рубинштейн. – М. : Весь мир, 2013. – 480 с.
5. *Маркс К.* Капитал. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – М., 1960. – С. 113–114.

6. Молчанов К.В. Системное понимание экономического суверенитета в современной политической экономии / К.В. Молчанов // Экономический суверенитет и суверенная экономика. – М. : МАКС Пресс, 2009. – С. 159.
7. Жаліло Я.А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Я.А. Жаліло, Д.С. Покришка // Незалежність України в глобалізованому світі: вектори ХХ століття. – К. : НІСД, 2011.
8. Зверяков М.І. Про зміну моделі економічного розвитку / М.І. Зверяков // Економіка України. – 2015. – № 6. – С. 44.
9. Гриценко А. Інверсійна економіка: закономірності та політика / А. Гриценко // Урядовий кур'єр. – 1994. – 12 листопада. – №175.
10. Фонд сприяння захисту здоров'я і соціальної справедливості імені Андрія Рилькова [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://rylkov-fond.org/blog/novosti/confa/>
11. Прекаризація [Електронний ресурс]. – Доступний з : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Прекаризація>
12. Прекариат [Електронний ресурс]. – Доступний з : [http://znajkino.ru/chto_takoe_prekariat.htm
13. Инклюзивное образование [Електронний ресурс]. – Доступний з : https://ru.wikipedia.org/wiki/Инклюзивное_образование
14. Научно-исследовательский центр содействия международному развитию [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.rcid.org/glossary/inclusive-development/>
15. Доклад о росте. Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития. – М. : "Весь Мир", 2009.
16. Газета russian.people [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://russian.people.com.cn/31518/7346801.html>
17. Бирюков А. Инклюзивное развитие в контексте глобальных революций / А. Бирюков // Экономические стратегии. – 2011. – №12. – С. 80–81.
18. Гриценко А. Маніфест ліберально-соціалістичного руху / А. Гриценко // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 11 березня.

Надійшла до редакції 1 липня 2016 р.

*Гриценко А.А., член-корреспондент НАН України
заместитель директора
Института экономики и прогнозирования НАН Украины*

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ НА ПУТИ К ІНКЛЮЗИВНОМУ РОЗВИТКУ

Раскрыты особенности пройденного экономикой Украины пути за время независимости, факторы, которые их обусловили, необходимость наполнения идеи независимости положительными достижениями раскрытия и реализации внутреннего потенциала Украины и перехода к инклюзивному развитию.

Ключевые слова: независимость, совместно-разделенный труд, общеисторическая логика, инверсионный тип рыночных трансформаций, экономический суверенитет, конкурентоспособность, фрагментарная и системная инклюзивность, социальная исключенность, прекаризация, инклюзивное развитие.

*A.Hrytsenko, Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Deputy Director,
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine*

UKRAINE'S ECONOMY ON THE ROAD TO INCLUSIVE DEVELOPMENT

On the basis of logico-historical methodology, the article reveals the peculiar features Ukraine's economic development since gaining independence. It is shown that the major historical collisions are determined by the logic of jointly-divided labor, which manifests itself in different historical relationship (market and state, capitalization and socialization, liberalism and socialism, globalization and localization), and at present takes the form of the problem of inclusion of certain elements of socio-economic system in the overall process of social development.

The author specifies the factors that caused the peculiarities the market oriented transformation of Ukraine's economy, its inversion nature and basis distortions. Separated the systemic and fragmentary inclusivity, whose reverse side is the social exclusivity that emerges from precarisation. The author justifies the necessity to fill the idea of independence with positive achievements in the context of revealing and realizing this country's internal potential and transition to inclusive development.

Keywords: *independence, jointly-divided labor, general historical logic, inversion type of market transformation, economic sovereignty, competitiveness, fragmentary and systemic inclusivity, social exclusivity, prevarication, inclusive development.*

References

1. Il'enkov, Je.V. (1984). What is personality. Retrieved from: <http://www.bellabs.ru/Books/Person/Um-2.html> [in Russian].
2. Hrytsenko, A. (2014). Institutional economics: the subject, methodology, content. Saarbrücken/Deutschland: LAP LAMBERT Academic Publishing [in Russian].
3. Heyets, V.M. (2009). Society, state, economy, phenomenology cooperation and development. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
4. Grinberg, R.S., Rubinshtejn, A.Ja. (2013). The individual & state: economic dilemma. Moscow: Ves' mir [in Russian].
5. Marks, K. (1960). Capital, 1. In Jengel's, F., Marks, K. *Writing* (2nd edition), 23 (pp. 113–114). Moscow [in Russian].
6. Molchanov, K.V. (2009). Systemic understanding of economic sovereignty in modern political economy. In *Economic sovereignty and sovereign economy* (p. 159). Moscow: MAKSS Press [in Russian].
7. Zhalilo, Ya.A., Pokryshka, D.S. (2011). The economic principles of state sovereignty in a globalized world. In *The independence of Ukraine in a globalized world: the vectors of the twentieth century*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
8. Zverikov, M.I. (2015). Change of model of economic development. *Ekonomika Ukrainy*, 6, 44 [in Ukrainian].
9. Hrytsenko, A. (12 November, 1994). Inversion economy, laws and policies. *Uriadovi kurier*, 175 [in Ukrainian].
10. Foundation for Promotion of health protection and social justice named Andrew Rylkova. Retrieved from: <http://rylkov-fond.org/blog/novosti/confa/> [in Ukrainian].
11. Prekarizacija. Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Прекаризация> [in Russian].
12. Chto takoe "prekariat". Retrieved from: http://znajkino.ru/chto_takoe_prekariat.htm [in Russian].
13. Inkljuzivnoe obrazovanie. Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Инклюзивное_образование [in Russian].
14. Research Center for International Development Assistance. Retrieved from: <http://www.rcid.org/glossary/inclusive-development/> [in Russian].
15. The Growth Report. Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development (2009). Published for the World Bank. Moscow: Ves' Mir [in Russian].
16. Newspaper russian.people. Retrieved from: <http://russian.people.com.cn/31518/7346801.html> [in Russian].
17. Birjukov, A. (2011). Inclusive development in the context of global revolutions. *Jekonomicheskie strategii*, 12, 80–81 [in Russian].
18. Hrytsenko, A. (11 March, 2016). The manifesto of the liberal-socialist movement. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraine*.